

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

ORTA DOĞU VE KUZNEY AFRIKA BÖLGESİ'NDE BULUNAN VE TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARET YAPTIĞI ÜLKELERİN BÖLGESEL DİRENÇLİLİK AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ*

AN ASSESMENT OF THE COUNTRIES IN THE MIDDLE EAST AND NORTH AFRICA REGION WITH WHICH TURKEY HAS FOREIGN TRADE IN TERMS OF REGIONAL RESILIENCE

Serdar YETİŞEN**
Hidayet Gizem ÜNLÜ ÖREN***

Öz

Sosyoekonomik ve siyasal açıdan karmaşık bir yapısı olan Orta Doğu ve Kuzey Afrika Bölgesi'nde (MENA) önemli doğal gaz ve petrol kaynakları bulunmaktadır. Bu nedenle, bazı akademik çalışmalar; bölgeyi, dünya enerji merkezi olarak tanımlamaktadır. Bölgenin insani gelişmişlik düzeyinin düşük olması, bölgede yolsuzluk ve yoksulluk gibi sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu bölgede yer alan ülkeler; yenilenebilir enerji, imalat, turizm ve hizmet sektörlerinde gelişme potansiyeline sahiptir.

Çalışma kapsamında yer alan ülkeler iki kritere göre belirlenmiştir: (1) Türkiye'nin 2023 yılında 1 milyar dolar ve üzerinde dış ticaret yaptığı MENA Bölgesi ülkeleri ve (2) MENA Bölgesi'nde yer alan nüfusu 10 milyon kişinin üzerinde olan ülkeler. Bu kriterleri sağlayan Irak, İran, Suudi Arabistan, Fas, Cezayir ve Mısır çalışma kapsamında değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

Bu çalışmada; Türkiye'nin dış ticaret yaptığı MENA Bölgesi ülkelerinin krizler karşısında nasıl tepki verdiği araştırılmaktadır. Bu kapsamda; Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası veri tabanlarından yararlanılarak, gayri safi yurtiçi hasıla, kişi başına gelir, doğrudan yabancı yatırımlar, net göç, büyüme, işsizlik ve enflasyon oranları derlenmiştir. Söz konusu veriler kullanılarak tanımlayıcı istatistikler oluşturulmuş ve buradan hareketle kriz dönemleri tespit edilmiştir. Yapılan uygulama ile Irak ve İran'ın mücadeleci, Cezayir'in başa

* Bu çalışma; 13-14 Eylül 2024 tarihleri arasında İstanbul Topkapı Üniversitesi ev sahipliğinde gerçekleştirilen 20th International Conference of Middle East Economic Association (MEEA) isimli organizasyonda sunulan ve özet metin kitapçığında yer alan aynı isimli bildirinin gözden geçirilmiş halidir

** Öğr.Gör.Dr., Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Gönen Meslek Yüksekokulu, Finans Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, Isparta, E-mail: serdaryetisen@isparta.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3951-5805

*** Prof.Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Isparta, E-mail: hidayetgizemunlu@sdu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6081-096X

How to cite this article/Atf için: Yetişen S, Ünlü Ören HG. (2025). Orta Doğu ve Kuzey Afrika Bölgesi'nde Bulunan ve Türkiye'nin Dış Ticaret Yaptığı Ülkelerin Bölgesel Dirençlilik Açısından Değerlendirilmesi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 47(2), 229-244. DOI: 10.14780/muiibd.1555015

Makale Gönderim Tarihi: 23.09.2024

Yayına Kabul Tarihi: 1.07.2025

Benzerlik Oranı: %10

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

çıkan (üstesinden gelen), Mısır'ın kırılğan, Fas ve Suudi Arabistan'ın dirençli karakteristiğe sahip olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel Dirençlilik, MENA Bölgesi, Ekonomik Krizler, Dış Ticaret.

JEL Sınıflandırması: F40, G01, R11.

Abstract

The Middle East and North Africa (MENA) region, which has a complex socioeconomic and political structure, has significant natural gas and oil resources. For this reason, some academic studies describe the region as the world energy center. The region's low level of human development leads to problems such as corruption and poverty. Countries in this region have the potential to develop in renewable energy, manufacturing, tourism and services sectors.

The countries included in the scope of the study were determined according to two criteria: (1) MENA Region countries with a foreign trade volume of 1 billion USD or more in 2023 and (2) MENA countries with populations above 10 million people. Iraq, Iran, Saudi Arabia, Morocco, Algeria, Saudi Arabia, Morocco, Algeria and Egypt, which meet these criteria, are tried to be evaluated within the scope of the study.

This study investigates how the MENA Region countries with which Turkey conducts foreign trade react to crises. In this context; Gross domestic product, per capita income, foreign direct investments, net migration, growth, unemployment and inflation rates were compiled using the International Monetary Fund and World Bank databases. Descriptive statistics were created using the data and crisis periods were determined based on this. With the application, it was determined that Iraq and Iran are combative, Algeria is coping (overcoming), Egypt is fragile, and Morocco and Saudi Arabia have resilient characteristics.

Key Words: Regional Resilience, MENA Region, Economic Crises, Foreign Trade.

JEL Codes: F40, G01, R11.

1. Giriş

Dirençlilik; bireyler, sistem ve organizasyonlar açısından şoka karşı koyma, şokun üstesinden gelme ve şoku özümseme özelliklerine sahiptir. Bu özelliklerin yer aldığı Latince kökenli, geri sıçrama anlamına gelen *resilire*, doğal afet ve finansal iflas gibi kısa dönem şoklarına odaklanmaktadır (Greenham, vd. 2013, s. 12).

Literatürde dirençlilik kavramı, Holling tarafından 1973 yılında hazırlanan “Resilience and Stability of Ecological System” isimli çalışma ile ilişkilendirilmektedir. Farklı disiplinler bu çalışmadan hareket ederek farklı tanımlamalar yapmışlardır. Bu tanımlamalar; şoklar karşısında sistemin verdiği tepkiye odaklanmaktadır. Sosyoekolojik çalışmalarda kullanılan kavram; 2008 küresel ekonomik krizinin etkilerini açıklamak için bölgesel çalışmalarda kullanılmaya başlamıştır. Mühendislik dirençliliği, ekolojik dirençlilik ve uyurlanabilir dirençlilik olmak üzere üçe ayrılmakta ve ampirik çalışmalarda birincisi yaygın olarak kullanılmaktadır. Bunun temel amacı, bölgenin sahip olduğu karakteristik özellikleri şoktan nasıl etkilendi sorusunu yanıtlamaya çalışmaktır. Bu dirençlilik türüne göre, bölgenin orijinal durumuna gelmesi; direnç (*şoka karşı kısa dönemli tepki*), toparlanma (*şok öncesi durumun hızlı bir şekilde ortaya çıkması*), yeniden yönlendirme (*bölgenin çıktı ve istihdam açısından yeniden yapılandırılması*) ve yenilenme (*resesyon öncesi büyümenin devam etmesi*) olmak üzere dört safhada gerçekleşmektedir (Chen ve Groenewold, 2022; Eraydın, 2016; Prodi vd. 2023; Giannakis ve Bruggeman, 2015). Ekolojik dirençlilik açısından şok öncesi sahip olunan karakteristikler, şok sonrası değişime uğrayabilmektedir. Uyurlanabilir dirençlilik; ekonomi açısından şok etkisinin en aza

indirilmesine odaklanmaktadır. Tüm bu tanımlamalar; doğal felaket, terörist saldırısı veya finansal kriz gibi tehditlerin önlenmesine odaklanmaktadır (Cainelli vd.. 2019). Kavram, son zamanlarda, bölgesel çalışmalar açısından yaygın olarak kullanılmakta ve yaşanan şoklar karşısında bölgelerin verdiği tepkiler ölçülmeye çalışılmaktadır. Buraya kadar dirençlilik kavramına yönelik genel çerçeve hakkında bilgi verilmektedir. Bölgesel dirençlilik; “ulusal şoklar bölgesel açıdan hangi sonuçları beraberinde getirir?”, “şoklar karşısında bölgeleri dirençli kılan nedir?” sorularını yanıtlamaya çalışmaktadır (Chen ve Groenewold, 2022). Bu sayede, politika yapıcılar için öneriler sunulmaktadır. Coğrafi konum, endüstriyel yapı, beşeri sermaye ve inovasyon, uluslararası ticarete katılım gibi koşullar, meydana gelebilecek şoklar açısından bölgenin olumsuz etkilere uyum yeteneğini kısıtlayan ya da artıran faktörler olarak kabul edilmektedir (Capello vd. 2015).

Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) Bölgesi sosyoekonomik ve siyasal açıdan karmaşık bir yapıya sahiptir. Dünya Bankası kaynaklarına göre MENA Bölgesi; Mısır, Ürdün, Lübnan, Fas, Tunus, Cezayir, Cibuti, İran, İsrail, Ürdün, Filistin, Yemen, Suriye, Irak, Suudi Arabistan, Katar, Umman, Birleşik Arap Emirlikleri, Malta, Kuveyt, Bahreyn ve Libya'yı kapsamaktadır. Bölgede bulunan ülkeler doğal gaz ve petrol kaynakları açısından önemli rezerve sahiptir ve bu nedenle, bölge Dünya Bankası tarafından yayınlanan raporlarda dünya enerji merkezi olarak nitelendirilmektedir. Buna rağmen, bölgenin insani gelişmişlik düzeyinin ve makroekonomik göstergelerinin düşük olduğu, bölgede yolsuzluk ve yoksulluk gibi sorunlarla karşılaştığı söylenebilir. Petrol kaynaklarından elde edilen gelirin önemli bir bölümü besin, makine, araç-gereç yatırımında kullanılan teknoloji ithalatı için kullanılmakta ve ekonomik büyüme ise devlet kaynaklı gerçekleşmektedir (Aytekin, 2018; Kalaycı, 2011). Bölgede finans sektörü, devlet kontrolünde serbest piyasa ilkelerine göre çalışmakta ve yatırımlar için genellikle banka kredilerine başvurulmaktadır. Askeri harcamalara önem verilmekte, bilim ve sanayi harcamaları geri planda tutulmaktadır (Kalaycı, 2011). Bölge ülkeleri iklim değişikliğine maruz kalmaktadır. Bölge, dünyada en fazla su kıtlığının yaşanması ve yiyeceklerinin yarısından fazlasını ithal etmesi açısından önemlidir. Aynı zamanda, dünya petrol rezervinin %57'si, doğal gaz rezervinin %41'i bölgeden sağlanmaktadır (Watson, 2022). Son yıllarda bölge, sosyo-ekonomik dönüşüme şahit olmaktadır. Arap Baharı ile birlikte bölgede yaşam koşullarının iyileştirilmesi, altyapının, iş kalitesinin, eğitimin ve sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi talep edilmeye başlanmıştır. Arap Baharı, bölgenin ekonomik modelinin insanların beklenti ve ihtiyaçlarının tatmin edilmesinde başarısız olduğunun göstergesidir. Çünkü bu model; güçlü korumacılık, uluslararası piyasa entegrasyonu, yanlış yönlendirilmiş devlet müdahalesi, iş çevresi açısından destek eksikliği özelliklerine sahiptir.

MENA Bölgesi'nde yer alan ülke sayısının fazla olması ve bu durumun kapsamlı bir çalışmayı ortaya çıkaracağı düşüncesi ile çalışmada iki kriterden hareket edilmektedir: Bu kriterler; MENA Bölgesi'nde yer alması ve 2023 yılında Türkiye ile 1 milyar dolardan fazla dış ticaret (ihracat ve ithalat toplamı) yapmış olması ve bu ülkelerin 10 milyon kişiden fazla nüfusa sahip olması şeklinde belirlenmiştir. Bu sayede çalışmanın örneklemini Irak, İran, Suudi Arabistan, Fas, Cezayir, Mısır olmak üzere 6 ülkeden oluşturmaktadır.

Çalışmada; “MENA Bölgesi ülkeleri krizler karşısında nasıl tepki verir” sorusundan hareket edilmektedir. Kriz olgusu literatürde, bilinen (dışsal) ve tespit edilen (içsel) olmak üzere sınıflandırılmaktadır. Bu

çalışmada, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu veri tabanlarından derlenen gayri safi yurtiçi hasıla, kişi başına gelir (satın alma gücü paritesine göre), doğrudan yabancı yatırımlar (net giriş), net göç, büyüme, işsizlik ve enflasyon oranları kullanılmıştır. Söz konusu verilerden hareketle tanımlayıcı istatistikler oluşturulmuş ve kriz dönemleri bu sayede belirlenmiştir. Kriz dönemleri sonrasında, çalışmaya konu olan ülkelerin verdiği tepkiler ölçülmeye çalışılmış ve bu açıdan ilgili literatürde yer alan çalışmalardan farklılaşmıştır. Tüm bu uygulamalar Yetişen (2023) ve Markowska (2015) tarafından hazırlanan çalışmalara dayandırılmıştır.

2. MENA Bölgesi'nin Karakteristik Özellikleri

MENA Bölgesi; farklı politik, ekonomik ve sosyal özellikleri temsil eden ülkelerden oluşmaktadır. Dünya petrol rezervlerinin önemli bir bölümüne sahip olması nedeniyle bölge, stratejik öneme sahiptir. Bölgede bulunan bazı ülkeler, gelir kaynaklarını artırma çabası içindedir. Aynı zamanda bölge; işsizlik, uluslararası göç, nüfus, askeri harcamalar, petrol fiyatları ve turizm gibi kalkınma sorunları ile ilişkilendirilmektedir (Ben Ali, 2021; Dirir, 2023). Aşağıda bölgenin tarihsel ve sosyoekonomik perspektifi özetlenmiştir.

2.1. Tarihsel Perspektif

I. Dünya Savaşı sonuna kadar Osmanlı Devleti bölgeye hâkim olmuş, sonrasında Birleşik Krallık ve Fransa bölgenin ticari gelişimi açısından önemli bir güç haline gelmiştir. 1916 yılında imzalanan Sykes-Picot Antlaşması ile Avrupa ülkeleri açısından yeni sınırlar ve manda sistemi yürürlüğe girmiştir. Bunun sonucu olarak; Osmanlı Devleti yıkılmış, Birleşik Krallık ve Fransa bölgenin baskın gücü haline gelmiştir. 20. yüzyıl başlarında yabancı devletlerin bölgede bulunan petrole ilgisi sınırlı olmasına rağmen bu ilgi I. Dünya Savaşı sonrasında artmıştır. Amerika'da otomobil endüstrisinin gelişmeye başlaması nedeniyle petrol talebi artmaya başlamış ve bölge sahip olduğu fosil yakıt kaynakları açısından cazip hale gelmiştir (Hafner vd. 2023). MENA Bölgesi, 40 milyondan fazla göçmen ve sığınmacıya ev sahipliği yapmaktadır. Göç olgusu, ekonomiye katkı sağlayan önemli bir kalkınma kaynağıdır. Bölge içinde yaşanan göç hareketliliği, uzun süreli bölgesel çatışmalara, yiyecek yetersizliğine neden olmaktadır. İklim değişikliğine bağlı şoklar nedeniyle demografik zorluklar yaşanmakta ve göç olgusu gündeme gelmektedir (IOM, 2024). II. Dünya Savaşı sonrasında karma ekonomi sistemi ve korumacılığa dayalı iktisat politikalarını uygulayan bölge ülkeleri, liberal ekonomiye geçiş yapmıştır.

1950'ler öncesinde, dünyadaki en düşük sosyoekonomik kalkınmaya sahip olan bölge ülkeleri, 1980'lere kadar benzeri görülmemiş (Doğu Asya ve Pasifik Bölgesi'nden düşük, Latin Amerika ve Karayipler'den yüksek) ekonomik büyüme ve sosyal kalkınma yaşamıştır (Yousef, 2006). 1950'li yıllar itibarıyla bölgede bulunan ülkelerin büyük çoğunluğu ithal ikameci sanayileşme politikalarını benimsemişlerdir. Bu dönemde; ekonomik ve sosyal eşitliğe dayalı, devletin ekonomi, planlama, refah konularında aktif rol aldığı anayasalar kullanılmıştır (Alaş, 2016). 1960-1980 döneminde bölgede yaşanan refah artışının en önemli nedeni olarak petrol gösterilmektedir. 1980'li yıllar sonrasında petrol fiyatlarının düşmesi bölge refahını da etkilemiştir (Aytekin, 2018). 1990'lı yıllarda bölgede

bulunan ülkeler yoksulluk durumunu resmi olarak benimsemeye başlamışlardır (Jawad, 2015). Bu dönemde yaşam beklentisinde artış, bebek ölüm oranlarında ise azalış olmasına rağmen insani gelişimdeki ilerleme sınırlı kalmıştır (IOM, 2024). 2000'li yıllar itibarıyla bölgede yoksulluk oranında azalma yaşansa da hızlı nüfus artışı nedeniyle yoksul insan sayısı için aynı şeyi söylemek mümkün olmayacaktır.

2.2. Sosyoekonomik Perspektif

Bölge nüfusunun %5'i düşük yoksulluk sınırında bulunmakta ve sosyo-ekonomik yoksunluğa maruz kalmaktadır. Bölgede orta-üst sınıflar oldukça konforlu yaşam standartlarına sahipken düşük gelirli gruplar hayatta kalmak ve geçimini sağlamak için mücadele etmek zorundadır. Gelir adaletsizliği, gençlerin yüksek yaşam maliyetlerini karşılamasını da engellemektedir (Ayman vd. 2018). Yoksulluğun görülme sıklığı; cinsiyet, sınıf, din, kırsal-kentsel ayrım, gelişmiş ve daha az gelişmiş ülkeler arasındaki ticaretin artması gibi değişkenlerle ilişkilendirilmektedir. 2000'li yıllar sonrasında uygulanan beşeri gelişime yönelik sosyal koruma politikaları, Milenyum Kalkınma Hedefleri ve 2015 sonrası Birleşmiş Milletler Kalkınma Planları bölgeye ilginin artmasına katkı sağlamıştır (Jawad, 2015). Bununla beraber, yoksulluğu ve sosyal eşitsizliği azaltmaya odaklanan kamu politikalarına ihtiyaç duyulmuştur. MENA, üniversite mezunları ve gençler arasında dünyada en yüksek işsizlik oranına sahip, kadınların işgücüne katılım oranının en düşük olduğu bölgedir. Bu olumsuzlukların giderilmesi için kamusal istihdamın artırılmaya çalışılması sürdürülebilir değildir. Çünkü özel sektör iş yaratımı ve bu sayede iş gücünü yetiştirme açısından zayıf kalmaktadır (Schiffbauer vd. 2015, Bending ve de Lima, 2016, Amin vd. 2016). Bunun sonucu olarak kayıt dışı ekonominin ortaya çıkması, bölge dışına göç olaylarının yaygınlaşması söz konusu olmaktadır.

Dünya Bankası, MENA Bölgesi'ni karmaşık kalkınma zorluklarına sahip heterojen bölge olarak tanımlamaktadır. Bölgede bulunan ülkeler gelir düzeyine göre; düşük gelirli (Suriye, Yemen, Cibuti), alt orta gelirli (Fas, Cezayir, Mısır), yüksek orta gelirli (Libya, Irak, Kuveyt, İran, Ürdün) ve yüksek gelirli (Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman) olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır (Kalaycı, 2011, Ayman vd. 2018). Irak ve Cezayir petrol ihracatına bağımlı oldukları için, Lübnan ve İran ise finansal ve/veya ekonomik krizler nedeniyle ekonomik zorluklar yaşamaktadır. Cezayir, Lübnan ve Tunus'ta meydana gelen protesto ve toplumsal huzursuzluk sosyal zorlukları beraberinde getirmektedir. Bölgede yaşanan su kıtlığı (Fas, Ürdün, Libya, Suriye, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman, Yemen ve Cibuti), çölleşme ve arazi bozulması (Fas, Cezayir, Libya, Mısır, Irak, Suudi Arabistan, Cibuti), kıyı su baskını (Fas, Cezayir, Tunus, Libya, Mısır, Batı Şeria ve Gazze, Umman, Katar, Bahreyn, Yemen) ve kıtlık (Yemen) iklimsel riskler arasında değerlendirilmektedir. Aynı zamanda; yüksek yoğunluklu çatışma (Libya ve Suriye), orta yoğunluklu çatışma (Irak ve Yemen), yüksek kurumsal/sosyal kırılganlık (Lübnan, Batı Şeria ve Gazze), çatışmalardan kaynaklanan yayılmalar (Ürdün ve Lübnan) diğer riskleri oluşturmaktadır (World Bank Group, 2021).

Arap Baharı'nın neden olduğu politik ve ekonomik kriz, MENA Bölgesi'ni yoğun bir şekilde etkilemiştir. Zayıf ekonomi yönetimi ve büyük askeri kuvvet gerektiren çatışma harcamaları nedeniyle bölgede ekonomik ve sosyal kayıplar yaşanmıştır. Bunun sonucu olarak insani, doğal ve finansal

varlıkların ekonomik ve sosyal politikalara uyumlu hale getirilerek, daha verimli dağıtılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu uygulama ile bölge açısından daha hızlı ve kapsayıcı büyümenin sağlanabileceği düşünülmüştür. Bölgede yaşanan çatışma ve terörizm nedeniyle petrol fiyatlarında oynaklık meydana gelmekte, ortaya çıkan ekonomik belirsizlik yatırım artışını yavaşlatıcı etkiye sahip olmaktadır (Ayman vd. 2018).

Dünya Bankası bölgede aşırı yoksulluğa son vermek ve paylaşılan refahı artırmak için yeşil sürdürülebilir ve kapsayıcı büyümeyi teşvik etmekte, beşeri sermayenin oluşturulmasını ve dayanıklılığın güçlendirilmesini istemektedir. Dünya Bankası 2015 yılında MENA Bölgesi için barış ve istikrar stratejisini kullanmıştır. Bu kapsamda; toparlanma, yeniden yapılanma, bölgesel işbirliği, sığınmacı ve iklim şokları karşısında dirençlilik, sosyal sözleşmenin yenilenmesi ile ekonomik ve sosyal katılıma vurgu yapmıştır. 2019 yılına gelindiğinde iş ve kapsayıcı büyümeye odaklanmıştır. Bu doğrultuda; beşeri sermaye gelişimi, dijital dönüşüm ve özel sektör çözümleri önem arz etmeye başlamıştır (World Bank Group, 2021). Beşeri sermaye; kalkınmanın sürdürülebilirliği ve yoksulluğun azaltılması için itici güç olarak düşünülmektedir. Kamu sektörünün ve özel sektörün beşeri sermaye yatırımları, insanların daha üretici, esnek ve yenilikçi olmasına katkı sağlamaktadır. İyi eğitim almış genç nüfus, yeni dijital ve mobil teknolojilere hızlı bir şekilde uyum sağlayabilmektedir. Bölge, sürdürülebilir büyümeye katkı sağlayabilecek potansiyele sahiptir. Bu potansiyelin kullanılabilmesi için daha fazla dijital altyapı gerekmektedir. Bu nedenle bölgede yıkıcı bir değişim yaşanmalı ve yeni yatırım modelleri tanımlanarak rekabet artırılmalıdır (World Bank Group, 2019).

3. Bölgesel (Ekonomik) Dirençlilik

1980'li yıllarda ortaya çıkan durgunluk şokları finansal ve ekonomik sistemleri ve dolayısı ile bölgesel büyümeyi etkilemiştir. Farklı bölgelerin, şoklar karşısında verdiği tepkilerin farklılaşması bölgesel dirençlilik konusuna ilgiyi artırmıştır. Literatürde; çok sayıda kavramsal tartışma ile ampirik olarak tanımlama çalışmalarına rastlamak mümkündür. Ancak bu çalışmalar, dirençli bölgesel sistemlerin özelliklerini tanımlamak için yetersizdir. Bölgesel dirençliliğin kavramsallaştırılması ve tanımlanması, dirençlilik kavramının karmaşık olması nedeniyle zorlaşmaktadır. Bunun nedeni ise dirençlilik kavramının farklı disiplinler tarafından ele alınmasıdır. Dirençlilik kavramı, ekonomik sistem açısından meydana gelen şok etkisinin özümsemesi, bölgesel dirençlilik kavramı ise şok sonrasında bölgenin tepki vermeye hazırlanması olarak kabul edilmektedir (Eraydın, 2016). Kavram; “farklı bölgeler ekonomik krizlere nasıl tepki verir?”, “bölgelerin durgunluk şokları karşısında verdiği tepkiler benzer midir?” sorularından hareket etmektedir. Literatürde, kavrama yönelik uzlaşmış bir tanım ve metodoloji bulunmamaktadır.

Bölgesel kalkınmaya yönelik politika tartışmaları; dışsal ekonomik şoklar, piyasa ve teknolojideki hızlı dönüşüm nedeniyle bölgesel dirençliliğe odaklanmaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak, ekonomik büyüme ve rekabetçilik yerini sürdürülebilirliğe bırakmıştır. Bu açıdan düşünüldüğünde; ekonomik faktörlerin sektörel bileşimi ve çeşitliliği, inovasyon faaliyetlerinin yoğunluğu ve teknolojik uzmanlaşma, kalifiye işgücü ve işgücü piyasası karakteristikleri bölgesel dirençlilik açısından önem arz eder. Bölgesel ekonomik dirençlilik; literatür açısından yeni gelişen farklı uygulama alanlarına sahip bir kavramdır. Bölgesel dirençlilik; kısa vadeli dışsal şoklar veya piyasada meydana gelen uzun

dönemli dönüşüme tepki verme ve uyum sağlama yeteneği olarak kabul edilmektedir (Clark, vd. 2010; Cainelli vd. 2019). Özel sektörün ve kamu sektörünün sahip olduğu sermaye altyapısı ile yenilikçi ve girişimci işgücü bölgesel dirençlilik açısından önem arz etmektedir (Christopherson vd. 2010; Hill vd. 2011). Ulusal makroekonomik durumlar, bölgesel bağlamda özel etkenler (sosyoekonomik durumlar, ekonomide uzmanlaşma, yenilik kapasitesi, beşeri sermaye, kurumsal kalite vb.) kriz/şok sonrasında bölgesel dirençlilik açısından önemlidir (Prodi vd. 2023). Bölgesel dirençlilik açısından uyum (*şok sonrasında geri sıçrama ve toparlanma kapasitesi*) ve uyarlanabilirlik (*geleceğe yönelik sektörlerde ekonomik çeşitliliğin sağlanması için yol haritası*), kısa dönemde şoka karşı tepki ve uzun dönemde yenilikçi değişim ayrımını sağlamaktadır (Pike vd., 2010; Hulke vd. 2022; Eraydın, 2016). Her iki kavram, bölgesel dirençlilik açısından tamamlayıcı niteliğe sahiptir.

4. Literatür Özeti

Web of Science veri tabanından alınan bilgilere göre; MENA Bölgesi'ne yönelik çalışmalar 2004 yılında başlamıştır. En fazla çalışma (41 adet) 2023 yılında hazırlanmıştır. İşletme ve Ekonomi alanında 216 çalışma bulunmakta ve bunlar arasında kriz/şok vb. olgulara yer veren çalışmalar aşağıda özetlenmektedir:

Anagnostopoulos vd. (2020) tarafından hazırlanan çalışmada MENA Bölgesi'nde yer alan 9 ülkede faaliyet gösteren İslami ve ticari bankaların kriz sonrasında maliyet ve gelir verimliliğinin araştırılması amaçlanmış ve söz konusu dönemde; konvansiyonel bankaların İslami bankalara göre gelir ve maliyet açısından daha verimli olduğu ortaya koyulmuştur.

Caporale vd. (2017) tarafından hazırlanan çalışmada küresel finansal krizin MENA Bölgesi'ndeki bankacılık sektörü üzerindeki etkisini ve yerli-yabancı bankaların karlılığının temel belirleyicilerinin incelenmesi amaçlanmış ve kriz sırasında yerli bankaların, yabancı bankalara göre daha iyi performans gösterdiği ve karlılık açısından likidite oranının negatif, net faizin pozitif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Daradkah vd. (2021) tarafından hazırlanan çalışmada; MENA Bölgesi'nde petrol ithal eden ülkeler arasında yer alan Mısır, Fas ve Ürdün örnekleminde 2005-2018 dönemi için petrol fiyat şokları ile hisse senedi piyasası getirileri arasındaki ilişkinin araştırılması amaçlanmış ve çalışmaya konu olan ülkeler açısından, petrol fiyatlarından borsa getirilerine doğru nedensellik ilişkisi bulunmasına rağmen, dürtü tepki fonksiyonuna göre farklı gecikme ve tepki modelleri bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Mateev vd. (2024) tarafından hazırlanan çalışmada MENA Bölgesi'nde bulunan 18 ülkede faaliyet gösteren 225 banka örnekleminde; verimlilik ve bankacılık piyasası yapısının banka performansı üzerindeki etkisinin değerlendirilmesi amaçlanmış; verimlilik ve rekabetin konvansiyonel bankaların karlılık düzeyi üzerinde İslami bankalara göre daha fazla etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

5. Metodoloji

Çalışmada iki kriterden hareket edilmektedir: Bu kriterler; MENA Bölgesi'nde yer alan ve 2023 yılında Türkiye ile 1 milyar dolardan fazla dış ticaret (Türkiye İstatistik Kurumu veri tabanında yer alan ihracat ve ithalat toplamı) yapmış olması ve bu ülkelerin 10 milyon kişiden fazla nüfusa sahip olması şeklinde belirlenmiştir. Çalışma; MENA Bölgesi'nde yer alan Irak, İran, Suudi Arabistan, Fas, Cezayir, Mısır ülkelerini kapsamaktadır. Çalışmada; Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu veri tabanlarından 2000-2022 dönemi için derlenen gayri safi yurtiçi hasıla¹, kişi başına gelir² (satın alma gücü paritesine göre), doğrudan yabancı yatırımlar³ (net giriş), net göç⁴, büyüme⁵, işsizlik⁶ ve enflasyon⁷ oranları kullanılmıştır⁸. Söz konusu verilerden yararlanılarak Microsoft Office Excel ile tanımlayıcı istatistikler (ortalama, standart hata, medyan, standart sapma, basıklık, çarpıklık) oluşturulmuştur. Yetişen (2023) ve Markowska (2015) çalışmalarından hareketle tanımlayıcı istatistikler kullanılarak kriz dönemleri belirlenmiştir.

Çalışmada yöntem olarak Markowska (2015) tarafından geliştirilen bölgesel ekonomik dirençlilik formülleri kullanılmıştır. Çalışmada dirençlilik hesaplamasında kullanılan formüller şunlardır:

$$\text{Pozitif uyaran değişkenler için; } w_{ij} = 100 * \left(\left(\frac{x_{ijt}}{x_{ij,t-1}} \right) - 1 \right) \quad (1)$$

$$\text{Negatif uyaran değişkenler için; } w_{ij} = 100 * (1 - (x_{ijt} / x_{ij,t-1})), \quad (2)$$

$$\text{Verilerin standartlaştırılması için; } w^*_{ijt} = w_{ijt} / \text{Medyan}(|w_{ijt}|), \quad (3)$$

$$\text{Sonucun elde edilmesi için; } RRC_{it} = 1/m \sum_{j=1}^m w^*_{ijt} \quad (4)$$

Burada; i: MENA Bölgesi'nde yer alan ülkeyi, j: ülkenin karakteristik numarasını, t: zamanı, m: değişken sayısını, w^* : standartlaştırılmış değişim oranını ve RRC: ülkenin yaşanan veya yaşanabilecek kriz için direnç düzeyini göstermektedir. Gayri safi yurtiçi hasıla, kişi başına gelir, doğrudan yabancı yatırımlar pozitif uyaran, net göç, işsizlik ve enflasyon oranları ise negatif uyaran kabul edilmiştir. Bu verilerin seçilmesinde, 4 numaralı formül aracılığıyla toplu hale getirilmekte ve bu sayede ülkelerin dirençlilik düzeyi hakkında bilgi verilmektedir kullanılarak toplu hale getirilmekte ve bu sayede

- 1 Bir ülkede belirli bir dönemde üretilen mal ve hizmet nedeniyle oluşan katma değer olarak bilinir. Üretim, harcama ve gelir yöntemleri ile ölçülür.
- 2 Cari fiyatlarla tahmin edilen GSYİH büyüklüğünün yıl ortası nüfus tahminine bölünmesi ile ulusal para birimi cinsinden hesaplanır (hesaplanan değer ithalat ağırlıklı ortalama dolar kuruna bölünmesi ile dolar cinsinden hesaplama yapılır).
- 3 Yatırımcının yerleştiği olduğu ekonomi dışındaki bir ekonomide bir işletmenin yönetimini kontrol ettiği veya yönetiminde söz sahibi olduğu uzun vadeli bir yatırım şeklidir.
- 4 Belirli bir alanın (bölge, il, ilçe, vb.) aldığı göç ile verdiği göç arasındaki farktır. Belirli bir alanın aldığı göç verdiğienden fazla ise net göç pozitif, verdiği göç aldığı göçten fazla ise net göç negatiftir.
- 5 Bir ülkenin belirli bir dönem içinde üretim kapasitesinin artması olarak bilinir, GSYİH ve GSMH gibi ekonomik göstergelerle ölçülür.
- 6 İşsizlerin, toplam işgücü içindeki payıdır.
- 7 Belirli bir dönemde, ürün ve hizmetler meydana gelen fiyat artış hızıdır.
- 8 2023 dönemi verilerinde kayıp gözlem sayısı fazla olduğu için bu veriler kullanılmamıştır.

ülkelerin dirençlilik düzeyi hakkında bilgi verilmektedir. Bu nedenle çalışmada kullanılan verilerin tek tek, örneklemin direnç düzeyi hakkında bilgi vermediği söylenebilir.

Çalışmada söz konusu formüller uygulanmış ve dördüncü formül uygulandıktan sonra elde edilen veriler ülkelerin yaşanan veya yaşanabilecek kriz karşısında ortaya koyduğu direnç ve kırılabilirlik düzeylerinin belirlenmesinde kullanılmıştır. Elde edilen değerlerin yorumlanması için aşağıdaki tablodan yararlanılmıştır:

Tablo 1. RRC Değerlerine Göre Ülkelerin Dirençlilik/Kırılabilirlik Düzeyleri

RRC Değeri	RRC Değerine Göre Kırılabilirlik/Dirençlilik Durumu
RRC < - 1	Kriz veya şok karşısında yüksek kırılabilirliğe sahip ülke
-1 < RRC < - 0.5	Kriz veya şok karşısında ortalama kırılabilirliğe sahip ülke
-0.5 < RRC < 0	Kriz veya şok karşısında düşük kırılabilirliğe sahip ülke
0 < RRC < 0.5	Kriz veya şok karşısında düşük dirençli ülke
0.5 < RRC < 1	Kriz veya şok karşısında ortalama dirençli ülke
RRC > 1	Kriz veya şok karşısında yüksek dirençli ülke

Kaynak: Markowska, 2015; Yetişen, 2023.

Tabloya göre ülkeler, direnç ve kırılabilirlik düzeylerine göre altı gruba ayrılmaktadır. RRC değerlerine göre ülkelerin yıllara göre direnç/kırılabilirlik düzeyi aşağıda yer alan tabloda gösterilmektedir:

Tablo 2. Çalışmaya Konu Olan Ülkelerin Yıllara Göre Direnç/Kırılabilirlik Düzeyi

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Irak	Y.D.	Y.D.	Y.K.	Y.K.	Y.D.	Y.K.	Y.D.	Y.K.	Y.K.	Z.K.	Y.D.
İran	Y.D.	Y.D.	Y.K.	Y.D.	Y.K.	Y.D.	D.D.	D.K.	Y.K.	Y.K.	Y.K.
Suudi Arabistan	Y.K.	Y.K.	Y.D.	Y.K.	Y.D.	D.D.	Y.D.	Y.D.	Y.K.	Y.D.	Y.K.
Fas	Y.D.	Y.K.	Y.D.	Y.D.	Y.D.	Y.D.	Y.D.	Z.K.	Y.D.	Y.K.	Y.D.
Cezayir	Y.D.	Y.D.	Y.D.	Y.D.	Y.D.	Y.D.	Y.K.	Y.D.	Y.D.	Y.K.	Y.D.
Mısır	Y.K.	Y.D.	Y.K.	Y.D.	Y.D.	Y.D.	Y.D.	Y.D.	Y.K.	O.K.	Y.K.
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Irak	Y.D.	Y.K.	O.D.	Y.K.	Y.D.	Y.K.	Y.K.	Y.K.	Y.K.	Y.K.	Y.K.
İran	Y.K.	Y.D.	Y.D.	Y.K.	O.K.	Y.D.	Y.K.	Y.D.	Y.D.	Y.K.	Y.K.
Suudi Arabistan	D.D.	O.K.	Y.K.	Y.D.	Y.D.	Y.K.	Y.D.	O.D.	Y.K.	Y.D.	Y.D.
Fas	D.D.	D.K.	Y.K.	O.D.	O.K.	Y.K.	Y.D.	O.K.	Y.K.	Y.D.	Y.D.
Cezayir	Y.K.	Y.D.	Y.K.	Y.K.	Y.K.	Y.K.	D.D.	D.K.	Y.K.	Y.D.	D.K.
Mısır	Y.K.	Y.K.	Y.K.	Y.K.	Y.K.	Y.K.	Y.D.	Y.D.	Y.K.	Y.K.	Y.D.

YK: Yüksek kırılabilirlik, DK: Düşük kırılabilirlik, OK: ortalama kırılabilirlik, YD: Yüksek dirençlilik, DD: Düşük dirençlilik, OD: Ortalama dirençlilik

* Tablo 2'de kırmızı ile gösterilen yıllar kriz dönemlerini ifade etmektedir.

Ayrıca Markowska (2015)'dan hareketle, çalışmada elde pozitif değere sahip bulgular kullanılarak tablo 3'te yer alan sınıflandırma oluşturulmuştur.

Tablo 3. RRC Değerlerinin Sınıflandırılması⁹

(+) İşarete Sahip RRC Değer Aralığı	Sınıflandırma
0-2	Kırılgan
3-4	Mücadeleci
5	Başa çıkan
6 ve üzeri	Dirençli

Kaynak: Markowska, 2015; Yetişen, 2023.

(4) numaralı formül kullanılarak oluşturulan RRC değerleri kullanılarak ve tablo 2'den hareketle, ülkeler yıllara göre sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Söz konusu sınıflandırma pozitif işaretli sonuçlar üzerinden yapıldığı için negatif işaretli sonuçlar bu sınıflandırmaya göre değerlendirilememektedir. Buna göre şoklar karşısında Irak ve İran mücadeleci, Cezayir başa çıkan (üstesinden gelen), Mısır kırılılgan Fas ve Suudi Arabistan dirençli karakteristiğe sahiptir¹⁰.

(4) numaralı formül uygulandıktan sonra elde edilen RRC değerleri kullanılarak tanımlayıcı istatistikler oluşturulmuş ve aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 4. Tanımlayıcı İstatistikler

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Ortalama	99,41	26,24	-1370,3	3,24	16,95	-8,23	2,07	1,7
Standart Hata	90,41	41,15	1371,43	3,18	14,98	12,51	1,55	1,53
Ortanca	14,63	6,25	-0,09	2,94	2,07	3,67	2,56	0,93
Standart Sapma	221,46	100,8	3359,31	7,79	36,68	30,64	3,81	3,75
Basıklık	5,94	3,54	6	-1,57	5,5	5,83	0,93	2,05
Çarpıklık	2,43	1,45	-2,45	-0,03	2,32	-2,4	-0,57	1,27
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	
Ortalama	-1,56	2,86	-5,73	-3,64	-37,01	11,09	-11,46	
Standart Hata	1,59	4,97	7,31	4,19	36,12	12,98	7	
Ortanca	-2,26	-0,99	-0,33	-0,89	-0,65	-1,71	-4,93	
Standart Sapma	3,9	12,18	17,91	10,25	88,49	31,8	17,15	
Basıklık	-1,19	5,36	5,32	3,33	5,92	5,94	-0,76	
Çarpıklık	0,32	2,26	-2,26	-1,54	-2,43	2,43	-0,93	
	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
Ortalama	2,17	-6,41	3,48	-1,57	-6,89	2,84	-0,27	
Standart Hata	3,55	2,69	5,8	3,64	5,43	8,3	1,6	
Ortanca	-0,62	-5,36	0,8	0,13	-5,83	-0,39	0,69	
Standart Sapma	8,69	6,59	14,21	8,93	13,3	20,32	3,92	
Basıklık	1,64	1,27	1,11	3,87	1,4	3,46	-0,83	
Çarpıklık	1,1	-1,02	0,71	-1,66	0,01	1,47	-0,75	

* Virgülden sonra iki basamak kullanılmıştır.

9 Bu sınıflandırma yapılırken, tanımlayıcı istatistikler ile kriz dönemi olarak belirlenen yıllarda, pozitif RRC değerleri (düşük, ortalama ve yüksek dirençlilik) dikkate alınmıştır.

10 Tanımlayıcı istatistikler ile belirlenen kriz dönemlerindeki veriler kullanılarak belirlenmiştir.

Tablo 4'teki yer alan medyan (ortanca) değerleri kullanılarak kriz ya da şok dönemleri belirlenmiştir. Buna göre; medyanın negatif işarete sahip olduğu 2003, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2020, 2021 yıllarında çalışmaya konu olan ülkeler açısından kriz ya da şok yaşandığı varsayılmıştır.

6. Sonuç ve Değerlendirme

Çalışmada 2000-2022 dönemini kapsayan GSYİH, KBG, DYY, NG, BO, İO ve EO değişkenleri kullanılmıştır. GSYİH, KBG, DYY ve BO pozitif uyarıcı, NG, İO ve EO ise negatif uyarıcı kabul edilmiştir. MENA Bölgesi'nde yer alan ülkelerin seçiminde iki kriter kullanılmıştır. Bu kriterler; "Türkiye ile dış ticaret tutarının en az 1 milyar dolar olması", "Türkiye ile dış ticaret tutarı 1 milyar dolar ve üzerinde olan ülkelerin nüfusunun en az 10 milyon kişi olması" şeklinde belirlenmiştir. 2023 dönemi istatistiki verilerine göre bu kriteri sağlayan 6 ülke bulunmaktadır: Cezayir, Irak ve Mısır üst-orta gelirli, Fas ve İran alt-orta gelirli, Suudi Arabistan ise yüksek gelirli ülke olarak sınıflandırılabilir. Petrol ihracatı bu ülkeler açısından gelirin büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır. Ülkelerin ihracat pazarını Avrupa ülkeleri oluştururken, ithalat pazarı; Amerika Birleşik Devletleri, Çin, Japonya gibi ülkelere yoğunlaşmıştır. Çalışmada; söz konusu ülkelerin şok ya da kriz karşısında verdiği tepkiler merak edilmekte ancak bu tepkilerin nedenine ilişkin ekonometrik/istatistiksel uygulama yapılmamaktadır. Bu açıdan düşünüldüğünde çalışma geliştirilebilir niteliğe sahiptir.

Web of Science veri tabanında yer alan MENA Bölgesi'ne yönelik çalışmaların; hisse senedi getirilerinde risk faktörleri, borç-büyüme ilişkisi, finansal kapsayıcılık ve aşırı yoksulluk, doğrudan yabancı yatırım açısından itici güç ve motivasyon, banka riskleri gibi konulara yoğunlaştığı görülmüştür. Kriz dönem(ler)ine yönelik çalışmalar özet olarak sunulmuş olsa da, bu çalışma ile karşılaştırma yapılamamaktadır. Bunun nedeni, ilgili çalışmaların kriz sırasında ve sonrasında bankacılık sektörüne yönelik çıkarımlara yer vermesidir. Bu açıdan düşünüldüğünde; çalışmanın, kriz dönemleri açısından farklı bir yaklaşıma sahip olduğu ve bu nedenle özgün olduğu söylenebilir.

Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu vb. platformlardan elde edilen verilerden, Yetişen (2023) ve Markowska (2015) tarafından hazırlanan çalışmalar örnek alınarak, Microsoft Office Excel aracılığıyla tanımlayıcı istatistikler elde edilmiştir. Kriz ya da şok dönemlerinin belirlenmesi için negatif işaretli medyan değerleri dikkate alınmıştır. Bunun sonucunda; 2003, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2020 ve 2021 yıllarında çalışmaya konu olan ülkeler açısından kriz ya da şok yaşandığı varsayılmıştır. İçsel olarak belirlenen kriz dönemleri, genel kabul görmüş ulusal ve uluslararası kriz dönemleri ile neredeyse aynıdır. Bu dönemlere bakılarak; krizlerin uzun süren etkiye sahip olduğu için çalışmaya konu olan ülkelerin söz konusu krizlerin üstesinden gelmekte zorluk yaşadığı söylenebilir. Yapılan uygulama ile Irak ve İran'ın mücadeleci, Cezayir'in başa çıkan (üstesinden gelen), Mısır'ın kırılmalı, Fas ve Suudi Arabistan'ın dirençli karakteristiğe sahip olduğu belirlenmiştir.

MENA Bölgesi; petrol kaynakları nedeniyle göç alan, yoksulluk gibi problemler nedeniyle göç veren potansiyele sahiptir. Petrol kaynakları ve ihraç edilen ürünler nedeniyle çalışmaya konu olan

ülkelerde hizmet sektörüne yönelik istihdamın geliştiği ve bunun da GSYİH verilerine yansıdığı söylenebilir. Diğer istihdam alanlarına yönelik planlamalar sayesinde, istihdam artışının göç olgusunu engelleyeceği düşünülmektedir. Bu durum büyüme oranlarına da olumlu katkı sağlayabilecektir. İran son zamanlarda artış eğiliminde olan enflasyon oranını düşürmeye yönelik politikaları uygulamalıdır. Irak ve İran'ın gıda ithalatını azaltıcı politikalara yönelmesi ile krizler karşısında başa çıkan ya da dirençli karakteristiğe sahip olabileceği düşünülmektedir. Mısır açısından otomobil ve gıda ithalatının azaltılması önem arz etmektedir. Cezayir de gıda ithalatını azaltıcı politikaları uygulamalıdır. Fas ve Suudi Arabistan açısından tekstil ve gıda ithalatı azaltılmalıdır. Çalışmaya konu olan ülkeler açısından ortaya konulan öneriler genel olarak dışa bağımlı tüketimin azaltılmasına yöneliktir. Ayrıca iklim risklerinin ve sosyopolitik risklerinin etkilerini azaltıcı politikalara ihtiyaç duyulmaktadır. Dünya Bankası Çalışma Grubu; *istihdamın ve ekonomik dönüşümün desteklenmesi* kapsamında Fas, Suudi Arabistan ve Mısır açısından dijital ve finansal politikalara vurgu yapmaktadır. Aynı zamanda Fas ve Mısır, küçük ve orta ölçekli yenilikçi girişimleri desteklemelidir. *Beşeri sermayenin geliştirilmesi ve korunması kapsamında* Fas, eğitim, sağlık ve yönetim reformlarını hayata geçirmeli ve sosyal koruma programlarını uygulamalıdır. *Güvenin yeniden tesis edilmesi için yapısal reformların, yönetişimin ve hizmet sunumunun desteklenmesi* kapsamında; Mısır ticareti kolaylaştırıcı politika reformlarını uygulamaya koymalı, Fas dijitalleşme ve finansal kapsayıcılığa önem vermelidir (World Bank Group, 2021).

Kaynakça

- Anagnostopoulos, I., Noikokyris, E. & Giannopoulos, G. (2020). A meta-crisis banking efficiency study in the MENA region. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 11(10), 2087-2112.
- Alaş, Ş. N. (2016). *Veri zarflama analizi ile Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) bölgesindeki ülkelerin etkinliklerinin karşılaştırılması* (Tez No: 440583) [Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi].
- Amin, M., Bending, T., Francis, D.C., Islam, A.M., Jain, A. & Meza, J.R. (2016). Firm productivity and the business environment: What is holding back the private sector in MENA?: Lessons from the enterprises survey (chapter 2). *European Bank for Reconstruction and Development, the European Investment Bank, and the International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank*.
- Ayman, I., Schött, T., Bazargan, A., Salaytah, B., Kubaisi, H.A., Hassen, M., Vega, I., Chabrak, N., Annan, A., Herrington, M., & Kew, P. (2018). *Background to the MENA region*. Entrepreneurship Education and Research in the Middle East and North Africa (MENA) (Perspectives on Trends, Policy and Educational Environment) eds. F. Nezameddin; Z. M. Reza.
- Aytekin, B. (2018). MENA bölgesindeki kalkınma sorunu: Hollanda hastalığı ve iktisadi güvenleştirme boyutu. *Akademik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(86), 81-93.
- Ben Ali, M.S. (2021). *Economic developmnet in the MENA Region: New perspectives*. Springer.
- Bending, T. & De Lima, P. (2016). *Introduction: What is holding back the private sector in MENA?: Lessons from the enterprises survey* (chapter 1). European Bank for Reconstruction and Development, the European Investment Bank, and the International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank.
- Cainelli, G., Ganau, R. & Modica, M. (2019). Does related variety affect regional resilience? New evidence from Italy. *The Annals of Regional Science*, 62, 657-680.
- Capello, R., A. Caragliu, & Fratesi, U. (2015). Spatial heterogeneity in the costs of the economic crisis in Europe: Are cities sources of regional resilience?. *Journal of Economic Geography*, 15(5), 951-972.

- Caporale, G.M., Lodh, S. & Nandy, M. (2017). The performance of banks in the MENA region during the global financial crisis. *Research in International Business and Finance*, 42, 583-590.
- Chen, A. & Groenewold, N. (2022). Regional resilience in china: the response of the provinces to the growth slowdown. *The Review of Regional Studies*, 52, 74-104.
- Christopherson, S., Michie, J. & Tyler, P. (2010). Regional resilience: Theoretical and empirical perspectives. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3, 3-10.
- Clark, J., Huang, H. & Walsh, J.P. (2010). A typology of 'innovation districts': What it means for regional resilience. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3, 121-137.
- Daradkah, D., Floreani, J. & Miani, S. (2021). Oil price shocks and stock markets in oil importing countries: Evidence from Egypt, Morocco, and Jordan. *Scientific Annals of Economics and Business* 68(2), 233-247.
- Dirir, S.A. (2023). Identifying the factors that drive renewable energy consumption in the MENA region. *Business, Economics and Management Journal*, 6(2), 170-185.
- Eraydın, A. (2016). Attributes and characteristics of regional resilience: Defining and measuring the resilience of turkish regions. *Regional Studies*, 50(4), 600-614.
- Giannakis, E. & Bruggeman, A. (2015). Economic crisis and regional resilience: evidence from Greece. *Regional Science*, 96(3), 451-478.
- Greenham, T., Cox, E. & Ryan-Collins, J. (2013). *Mapping economic resilience*. Friends Provident Foundation.
- Hafner, M., Raimondi, P.P. & Banometti, B. (2023). *The energy sector and energy geopolitics in the MENA region at a crossroad, perspectives on development in the Middle East and North Africa (MENA) region*. The Energy Sector and Energy Geopolitics in the MENA Region at a Crossroad, Springer.
- Hill, E., Wial, H., Wolman, H., Atkins, P., Blumental, P., Ficenec, S. & Friedhoff, A. (2011). Economic shocks and regional economic resilience. *Working Paper* No. 2011-03. University of California - Berkeley.
- Holling, C.S. (1973). Resilience and stability of ecological systems, *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4, 1-23
- Hulke, C., Kalvelage, L., Kairu, J., Diez, J.R. & Rutina, L. (2022). Navigating through the storm: conservancies as local institutions for regional resilience in Zambezi, Namibia. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 15, 305-322
- International Organization for Migration-IOM (2024). Region on the move: Regional mobility report for the Middle East and North Africa 2021-2022. *International Organisation for Migration Regional Data Hub Regional Office for Middle East and North Africa*, Egypt.
- Jawad, R. (2015). Social protection and social policy systems in the MENA region: Emerging trends. *University of Bath*, UNDESA, New York, <https://www.un.org/esa/socdev/csocd/2016/RJawad-MENA.pdf> (Erişim Tarihi: 08.08.2024).
- Kalaycı, İ. (2015). Afrika'nın melez yüzü 'MENA': Makro iktisadi göstergelere ve küresel endekslere göre 'manası'. *T.C. Türk İşbirliği ve Koordinasyon İdaresi Başkanlığı, Avrasya Etüdlere*, 40(2), 175-199.
- Markowska, M. (2015). A measure for regional resilience to economic crisis. *Statistics In Transition New Series*, 16(2), 293-308.
- Mateev, M., Sahyouni, A. & Masaeid, T. A. (2024). Bank performance before and during the COVID-19 crisis: Does efficiency play a role?. *Review of Managerial Science*, 18, 29-82.
- Pike, A., Dawley, S. & Tomaney, J. (2010). Resilience, adaptation and adaptability. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(1), 59-70.
- Prodi, E., Ghinoi, S., Rubini, L. & Silvestri, F. (2023). Do informal institutions matter for the economic resilience of European regions? A study of the Post-2008 Shock. *Economia Politica*, 40, 189-223

- Schiffbauer, M., Sy, A., Hussain, S., Sahnoun, H. & Keefer, P. (2015). Jobs or privileges: Unleashing the employment potential of Middle East and North Africa, *MENA Development Report*, World Bank Group.
- Watson, C. (2022). Climate finance regional briefing: Middle East and North Africa. *Climate Funds Update*, Heinrich Böll Stiftung, Washington DC.
- World Bank Group (2019). The Middle east & north Africa: From transition to transformation. <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/581.981.554997154.795.0280022019/original/menafromtransitiontotransformationbook.pdf> (Erişim Tarihi: 08.08.2024).
- World Bank Group (2021). Middle east and north Africa (MENA): Regional update. <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/e1ee32f3549c5283c46ca440.478.43890-028.001.2021/original/World-Bank-2021-MENA-Regional-Update.pdf> (Erişim Tarihi: 08.08.2024).
- Yetişen, S. (2023). *Bölgesel dirençlilik perspektifinde Türkiye’de düzey 2 bölgelerinin değerlendirilmesi*. (Tez No: 809818) [Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi].
- Yousef, M.T. (2006). Development, growth and policy reform in the middle east and north africa since 1950. *Journal of Economic Perspectives* 18(3), 91–116.

AN ASSESMENT OF THE COUNTRIES IN THE MIDDLE EAST AND NORTH AFRICA REGION WITH WHICH TURKEY HAS FOREIGN TRADE IN TERMS OF REGIONAL RESILIENCE

Serdar YETİŞEN*
Hidayet Gizem ÜNLÜ ÖREN**

Middle East and North Africa Region has a complex structure in terms of socioeconomic and political aspects. According to World Bank sources, MENA Region includes Egypt, Jordan, Lebanon, Morocco, Tunisia, Algeria, Djibouti, Iran, Israel, Jordan, Palestine, Yemen, Syria, Iraq, Saudi Arabia, Qatar, Oman, United Arab Emirates, Malta, Kuwait, Bahrain and Libya. It has significant reserves in terms of natural gas and oil resources, and some studies describe the region as a world energy center. Nevertheless, it can be said that the human development level and macroeconomic indicators of the region are low, and problems such as corruption and poverty are encountered in the region.

This study used the variables Gross Domestic Product, Per Capita Income, Foreign Direct Investments, Net Migration, Growth Rate, Unemployment Rate and Inflation Rate covering the period 2000-2022. Since the number of missing observations in the 2023 data is high, these data are not included in the study. Gross Domestic Product, Per Capita Income, Foreign Direct Investments and Growth Rate are considered as positive stimuli, while Net Migration, Unemployment Rate and Inflation Rate are considered as negative stimuli. Two criteria were used in the selection of countries in the MENA Region. These criteria were determined as follows; “The amount of foreign trade with Turkey must be at least 1 billion dollars” and “The population of countries with a foreign trade amount of 1 billion dollars or more with Turkey must be at least 10 million people”. According to the statistical data for the year of 2023, there are 6 countries that meet this criterion: Algeria, Iraq and Egypt can be classified as upper-middle income, Morocco and Iran as lower-middle income, and Saudi Arabia as high-income. Oil exports constitute the vast majority of the income for these countries. The export market of the countries in question is mainly composed of European countries, while the import market is mainly

---

* Lec.Dr., Isparta University of Applied Sciences, Gonen Vocational School, Department of Finance, Banking and Insurance, Isparta, E-mail: serdaryetisen@isparta.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3951-5805

** Prof.Dr., Suleyman Demirel University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Isparta, E-mail: hidayetgizemunlu@sdu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6081-096X.

composed of countries such as the United States, China, and Japan. Turkey imports chemicals, steel, and iron heavily from the countries in question. It exports chemicals, automotive, and grains and legumes heavily to the countries in question. In the study, the reactions of the countries in question to shocks or crises are wondered, but no econometric/statistical application is made regarding the reason for these reactions. When considered from this perspective, the study has a quality that can be improved.

Descriptive statistics were obtained via Microsoft Office Excel, using data obtained from platforms such as the World Bank, the International Monetary Fund and etc. and taking as examples the studies prepared by Yetişen (2023) and Markowska (2015). Negative median values were taken into account to determine the crisis or shock periods. As a result; It was assumed that the countries subject to the study experienced a crisis or shock in 2003, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2020 and 2021. The internally determined crisis periods are almost the same as the generally accepted national and international crisis periods. By looking at these periods; it can be said that the countries subject to the study have difficulty in overcoming the crises in question because the crises have a long-lasting effect. With the application, it was determined that Iraq and Iran are combative, Algeria is coping (overcoming), Egypt is fragile, and Morocco and Saudi Arabia have resilient characteristics.

The MENA Region has the potential to receive migration due to oil resources and to give migration due to problems such as poverty. It can be said that employment in the service sector has developed in the countries subject to the study due to oil resources and exported products, and this is reflected in the GDP data. It is thought that the increase in employment will prevent migration thanks to plans for other employment areas. This situation can also contribute positively to growth rates. This situation can also contribute positively to growth rates. Iran should implement policies aimed at reducing inflation rates, which have been on the rise recently. It is thought that Iraq and Iran can have characteristics that cope or resist crises by adopting policies to reduce food imports. Reducing automobile and food imports is important for Egypt. Algeria should also implement policies to reduce food imports. Textile and food imports should be reduced for Morocco and Saudi Arabia. The recommendations put forward for the countries in question are generally aimed at reducing externally dependent consumption. In addition, policies are needed to reduce the effects of climate risks and sociopolitical risks. The World Bank Working Group emphasizes digital and financial policies for Morocco, Saudi Arabia and Egypt in support of employment and economic transformation. At the same time, Morocco and Egypt should support small and medium-sized innovative enterprises. In terms of developing and preserving human capital, Morocco should implement education, health and governance reforms and implement social protection programs. In terms of supporting structural reforms, governance and service delivery to rebuild trust, Egypt should implement trade facilitation policy reforms, and Morocco should focus on digitalization and financial inclusion.